

Az erza-mordvin *cedeŭ* 'szív'

SIPŐCZ Katalin – KAZAJEVA, Nyina

Szegedi Tudományegyetem – sipocz@hung.u-szeged.hu

Mordvin Nemzeti N. P. Ogarjov Tudományegyetem, Szaranszk – nikazaeva@yandex.ru

*Cedeŭstə молиця вал'*¹

Bevezetés

Írásunkban a SZÍV konceptualizációját vizsgáljuk az erza-mordvinban a *cedeŭ* 'szív' szó figuratív használata alapján. Vizsgálatunk keretét egyrészt a kognitív metaforaelmélet adja (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000, 2005a, 2005b), továbbá a metaforák kultúrspecifikus természetét hangsúlyozó kulturális nyelvészeti irányzat (Sharifian 2017). Az erza adatok kétnyelvű és frazeológiai szótárakból származnak (Mészáros et al. 2008, Sirmankina 1998, Szerebrennyikov 1993), valamint írásunk erza-mordvin szerzőjének anyanyelvi tudásán alapulnak. A metaforikus kifejezések bemutatásánál többnyire magyar párhuzamokat említünk, de esetenként más uráli nyelvek példái is szerepelnek.

1. A 'szív' lexéma kutatásának elméleti kérdései. Az érzelmek nyelvi megjelenésének vizsgálata

A nyelvek 'szív' lexémája testrésznévi jelentésén túl kiemelkedő szerepet játszik az érzelmek és tulajdonságok megnevezésében. Ez olyan figuratív kifejezésekben nyilvánul meg, melyek kognitív és kulturális szempontból is érdekes kutatási területet jelentenek, hiszen a világ nyelveiben különféle egyezéseket és eltéréseket vagy akár mintázatokot mutatnak.

Az érzelmek kutatásának egyik lehetséges aspektusa azok nyelvi megnyilvánulásainak vizsgálata, ez gyakorlatilag a nyelvészet, a pszichológia és a megismeréstudomány határterülete, és az utóbbi időben a kognitív nyelvészeti kutatások egyik kedvelt vizsgálati területe. (Pl. Baranyiné – Sipőcz 2023 (szerk.), Enfield – Wierzbicka 2002, Kövecses 2000, 2005a, 2005b, Kraska-Szlenk 2014, Lakoff – Johnson 1980, Sharifian et al. 2008, Yu 2002 stb.)

¹ *Cedeŭstə молиця вал* jelentése: 'szívből jövő szó'.

Mind külső, mind belső testrészek elnevezései részt vesznek az érzelmek nyelvi megjelenítésében, de jellemzően különböző módon. A külső testrészekhez kapcsolódó kifejezések metonimikusak, ahol az érzelmek látható külső jelekként jelennek meg (pl. elvörösödött arc, kitágult szemek, felemelt fejtartás, bizonyos testtartások stb. – vö. *kidülleszti a mellét, meggorrol, pironkodik* stb.). Ezek a kifejezések A TESTRÉS Z AZ ÉRZELEM HELYETT típusú kognitív metonímiához köthetők. A belső szervekkel kapcsolatos érzelmi kifejezések pedig inkább metaforikusak, és alapjuk az ÉRZELEM HELYE EGY (KONKRÉT) TESTRÉS Z fogalmi metafora. A nyelvek jelentős részében a szív a leggyakoribb ilyen testrész, de más kultúrákban akár egyéb belső szerv is lehetséges ebben a szerepben, pl. a „máj” (indonéz) vagy a „gyomor/has” (japán) is szerepelhet forrásdomainként.

Az érzelem „olyan lelki jelenség, amelyben a környező világ jelenségeihez és önmagunkhoz való viszonyunk tükröződik” (Pusztai 2003), „a külső v. belső világ eseményeire, jelenségeire adott szubjektív egyéni reakció, belső indulati megmozdulás” (NSzT). Ortony et al. (1988) így fogalmaznak: „Emotions have many facets. They involve feelings and experience, they involve physiology and behavior, and they involve cognitions and conceptualizations.” Míg az érzés (*feeling*) fogalma univerzálisnak tűnik, az érzelem (*emotion*) fogalom kulturálisan kötöttebb és erősen kognitív aspektusú. Érzelem esetén a fizikai érzetnek kapcsolódnia kell valamilyen gondolat(ok)hoz (pl. szomorúság, izgalom), a „puszta” fizikai érzetek (pl. éhség) pedig csak valamilyen testi érzéshez kapcsolódnak. Könnyen szemlélteti az érzetnek és érzelmenek ezt a különbségét a *fáj a szívem* kifejezés számos nyelvben lehetséges kétféle olvasata: (1) '(fizikailag) fáj a szívem valamilyen fiziológiai okból'; (2) 'szomorú vagyok, aggódom valamilyen lelki gond miatt' (vö. Wierzbicka 1999: 2–5).

Az érzelmek nyelvi kifejeződésének vizsgálatában nehézséget jelent, hogy olyan jelenségek megnevezéséről van szó, melyek nem láthatóak, nem mérhetőek, a jelentések egzakt meghatározása meglehetősen problematikus. Ezt a nehézséget kiküszöbölhetjük, ha vizsgálatunk alapjául olyan nyelvi jelenséget választunk, mely a kutatás stabil pillére lehet. Ilyen jelenség lehet az érzelmek és a testrésznevek összekapcsolódása, s ennek kutatása pedig természetesen kapcsolódik a kognitív metaforaelmélethez és a testesültség (*embodiment*) jelenségéhez. Az ilyen keretben végzett vizsgálatok teszik lehetővé azt is, hogy az érzelmi kifejezések jellemzőiről nyelveken átívelő módon (*crosslinguistically*) beszélhessünk.

Minden nyelv emocionális szókészletében tehát jelentős szerepet játszik az emberi test és annak részei. A nyelvek univerzális jelensége, hogy érzé-

seinket nyelvileg egy-egy testrészünkhöz kapcsoljuk, tehát azokat testünkbe vetítve látatjuk. Mindez összefügg az emberi nyelv általános antropocentrikus és antropomorf jellegével, továbbá kapcsolatban van az érzelmek fiziológiai vonatkozásaival, testi tüneteivel. A testesültség fogalma, mely a kognitív tudományok egyik központi terminusává vált, azt fejezi ki, hogy a világ kognitív megismerésében az emberi test kiemelkedő szerepet játszik. Az emberi gondolkodás nyelvi leképezésében a metaforáknak és metonímiáknak kiemelt szerepük van, ezek alapvető eszközök fogalmi rendszerünk strukturalásához, és jellemzően fizikai és testi tapasztalatokon alapulnak.

A kognitív metaforaelmélet keretében számos kutatás irányult az érzelmi szókészlet metaforikus és metonimikus jellegére, és mutatta ki, hogy az ezen a területen megnyilvánuló nagyfokú univerzalitás alapja éppen az emberi test és az emberi fiziológiai folyamatok, ugyanakkor az érzelmi kifejezések esetében erős kulturális kötöttség is megfigyelhető (vö. Kövecses 2005a: 174–178). A több nyelvre irányuló, összehasonlító jellegű kutatások feltárták, hogy különféle nyelvekben többé-kevésbé azonos érzelmek „helye” más-más testrészekben van, vagy akár egy nyelven belül is a hasonló/azonos érzelmek több testrészt is „érintenek”. Vö. egy érzelem – több testrész: BÁNAT szív, gyomor, MÉREG epe, szív, vér / egy testrész – többféle érzelem: epe VÁGYÓDÁS, MÉREG (magyar), MÉREG (finn), BÁTORSÁG (kínai) stb. Ez nem meglepő, hisz egy-egy érzelem több testi folyamatot is kiválthat, és ezáltal eltérő konceptualizálódás mehet végbe egy nyelven belül is, és több nyelvet összehasonlítva is. Továbbá tény, hogy bizonyos érzelmek kifejezése esetében „fiziológiailag” nem is tudjuk megindokolni, hogy miért éppen az adott testrészhez kapcsolja azt a nyelv (például BÁTORSÁG, MÉREG – epe). Emellett több tanulmány is utal rá, hogy az érzelmek testrésznévi alapú konceptualizálódását kulturális, spirituális és népi gyógyászati tradíciók is alakíthatják, melyek areális mintázatot is kialakíthatnak megfelelő nagyobb kultúrköröknek. A fogalomalkotás (*konceptualizáció*) és a fogalmi metaforák/metonímiák összefüggésben vannak a beszélők környezetével és kultúrájával. Ebből következik, hogy a nyelvek metaforikus természete egyaránt eredményez univerzális és kultúrspecifikus jegyeket. Kövecses szerint a különböző nyelvi közösségek környezete és mindennapi tapasztalatai a metaforák forrás- és céltartományainak különbözőségében is tükröződnek, gyakran az egyébként univerzálisnak tekinthető fogalmi metaforák metaforikus kifejezéseinek eltérései kulturális és környezeti tényezőkkel magyarázhatók (Kövecses 2005a: 167–200, 2005b, Kövecses – Benczes 2010: 95–104).

A kognitív irányzathoz kapcsolódó kulturális nyelvészet (Baranyiné 2017, Sharifian 2017) a nyelv és a kulturális konceptualizáció viszonyát vizsgálva kö-

zelíti meg a metaforákat, és rámutat arra, hogy a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat számos aspektusa kapcsolódik kulturális konceptualizációhoz.

2. Az erza-mordvin *cedeŭ* 'szív' etimológiája és jelentései

Az erza-mordvinban a szív testrészt a *cedeŭ* (erza *śed'ej*, *śed'eŋ*, moksa *śed'i*) szó jelöli, és nincs más lexéma, melynek elsődleges jelentése ugyanennek a testrésznek a jelölésére szolgálna. A szó uráli eredetű, az uráli alapszóra rekonstruált alak: **śidä* (*śidä-m3*), *śüdä* (*śüdä-m3*). Szinte minden uráli nyelvben van folytatása (vö. magyar *szív*, finn *sydän* ~ *sydäme*-, udmurt *śulem*, manysi *sim* stb). A **-m3* képző már a finnugor korban a szóhoz járulhatott, de a képző nélküli alakok is megmaradtak. A mordvin alakok szóvégi *j* és *ŋ* eleme képző (UEW 477).²

A mordvin szó a testrésznévi használat mellett egyéb jelentésekkel is bír, melyek más nyelvekben is gyakoriak. Ilyen a 'valaminek a közepe/központja' jelentés, vö. *Саранское – Мордовиянть cedeезэ* 'Szaranszk – Mordvinföld központja' (Szaranszk – Mordvinföld szíve),³ továbbá 'valaminek a belső része, belseje' értelemben is használatos, vö. *умарень cedeŷ* 'az alma közepe/belseje' (az alma szíve). A 'valaminek a közepe' jelentés absztraktabb, például időre vonatkozó használatú is lehet, vö. *кизэнь cedeŷ* 'a nyár dereka' (a nyár szíve).

Több uráli nyelvhez hasonlóan a szónak gyomorra utaló jelentései is vannak, ezek összetételekben, szószerkezetekben jelentkeznek: *cedeŷчапамо* 'gyomorégés' (*чапамо* 'keserűség; keserű, savanyú íz'), *cedeенть чапамо кери* 'gyomorégés kínozza' (gyomorégés vágja/gyötri a szívet); *cedeем човоряты* 'hányingerem van' (a szívem összekeveredik). Az éhség érzete is kapcsolódik a szóhoz: *кинъ-бути cedeезэ нурьгамсь* 'éhesnek érezte magát' (valakinek a szíve éhséget érzett). Ez utóbbi használatához vö. manysi *sime ētilaŋke patwəs* 'éhezni kezdett' (a szíve éhezni kezdett), *sim-talēχ nāsiñ pūl* 'finom ennivaló' (szív csúcsára való ízletes falat), vö. még magyar régi nyelvi *jonh* 'szív, lélek, has, gyomor, belső rész, epe, ágyék, máj' (Sipőcz 2023: 330, ÚESz).⁴

² Uralonet № 960. http://www.uralonet.nytud.hu/eintrag.cgi?id_eintrag=960; 2025.02.21.

³ A nyelvi példánál zárójelben a szószerinti jelentéseket adjuk meg.

⁴ <https://uesz.nytud.hu/index.html>, 2025.02.21.

3. Az erza *cedeŋ* konceptualizálódása

3.1. A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT / A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT

A mordvinban más nyelvekhez hasonlóan általános, hogy maga a szív reprezentálja az ember érzelmeit vagy bizonyos tulajdonságait, azaz ezek a kifejezések a SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT / A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT metonímia megvalósulásai. Ezeknek a metaforikus kifejezései további alcsoportokba sorolhatók, amelyekben a szív rendelkezhet különféle emberi (pl. *a szíve irányítja, sír a szíve, azt súgja a szíve*) vagy tárgyi tulajdonságokkal (pl. *melegszíví, nagy szíve van, meghasad a szíve*).

3.1.1. A SZÍV ÉLŐ ENTITÁS

Több olyan kifejezés használatos az erzában, melyekben a szív emberi tulajdonságokkal bír, azaz A SZÍV ANTROPOMORF LÉNY metafora megvalósulásai, és ugyanakkor A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT metonímiához tartoznak. Ezekben a kifejezésekben a szív emberre jellemző cselekvéseket, állapotokat mutat: kételkedik, megnyugszik, megelégszik, bír, tart, jön stb. Vö.:

cedeεεэ рожоми/рождоми 'valaki megnyugszik, nyugodt; (már) nem fél, nem kételkedik' (a szíve megnyugszik)

кинъгак седей рожомты 'megnyugtat valakit' (nyugtatja a szívét valakinek)

кинъ-бути цедеεεэ витеви 'örül; valaki elégedett lesz' (valakinek a szíve kiegyenesedik, kisimul)

кинъ-бути цедеεεэ кавтолды 'valaki této vázik, nem tudja, mit tegyen' (valakinek a szíve kételkedik)

кинъ-бути цедеεεэ а кирди 'valaki nem tud ellenállni megtenni valamit' (valakinek nem bírja/tartja a szíve)

кинъ-бути цедеεεэ а сы 'valakinek nem tetszik valami, nem a kedve szerint van' (valakinek a szíve nem jön)

A SZÍV ANTROPOMORF LÉNY FOGALMI metaforán belül sok nyelvben érdekes csoportot képviselnek azok a kifejezések, melyek egyfajta kontrasztot mutatnak a gondolkodás és az érzelmek között olyan módon, hogy a szív érez, a fej – vagy ahhoz köthető egyéb testrészek (agy, ész stb.) – pedig gondolkodik, a racionalitást képviseli. A két „tényező” akár egyfajta küzdelmet mutathat, az irányítást igyekszik birtokolni az ember felett, vö. *valakit a szíve vezet, valaki a szívére hallgat és nem az eszére*. A nyugati kultúrkörhöz tartozó nyelveket ez a fajta dualizmus jellemzi (Niemeier 2008). Vannak nyelv-

vek azonban, melyekben nincs nyoma az érzelmek és gondolatok ilyen típusú megosztottságnak, a kínaiban (Yu 2007, 2008) – és ebből a szempontból hasonló a thai is (Berendt – Tanita 2011) – a szív mint a legfőbb emberi szerv nemcsak az érzelmek, hanem a gondolkodás helye is, és e felfogás gyökerei a tradicionális kínai orvoslásban és az ősi kínai filozófiában találhatók. A nyugati dualisztikus és a távol-keleti holisztikus minta mellett megemlíten-dő még az felfogás is, ahol az érzelmek és a gondolkodás lokalizálása nem választható el élesen egymástól, hanem egyfajta kontinuumot alkot, például ilyen a perzsa (Baranyiné – Sipőcz 2023: 35–36). Több, alapvetően dualisztikusnak tartott nyelvben is megfigyelhető, hogy az emlékek, emlékezet, a titkos gondolatok, a negatív gondolatok, kételyek stb., tehát a gondolkodásnak erősebben emocionális részei a szívhez kapcsolódnak, a ráció egyéb területei viszont a fejhez, vö. *emléke a szívekben él, a szíve mélyén tudja*, angol *learn by heart* 'emlékezetből megtanul' (szívvel tanul) stb. (Baranyiné – Sipőcz 2023: 36, Kraska-Szlenk 2014). Ez utóbbira vö.:

сови киньгак седейс 'megjegyez', 'emlékezetébe vés' (belép, bemegy valakinek a szívébe)

а тукины киньгак седейстэ 'valaki nem tud felejtetni valamit' (nem megy / jön ki valakinek a szívéből)

Az alábbi erza kifejezés pedig a dualisztikus mintát tükrözi:

Превсэ/Прясо чарькодян, ды седеесь а мери / нолды. 'Eszemmel / Fejemmel értem, de a szívem nem engedi meg.'

A SZÍV ÉLŐ ENTITÁS metaforához kapcsolódó jelenségek (cselekvések, tulajdonságok) egy része nem csak emberre, hanem állatra is vonatkozhat, az ebbe a csoportba sorolható metaforák nem feltétlenül pontosítják, hogy emberi vagy állati lény jelenik-e meg a kifejezésben. Az állatok jelenléte viszont egyértelmű azokban a metaforákban, amelyekben egy adott állat jellegzetes külső vagy belső tulajdonsága metaforikusan megfeleltethető egy emberrel (Sommer – Sommer 2011): tehát AZ ÁLLAT AZ EMBER HELYETT és A SZÍV AZ EMBER HELYETT metonímiák kapcsolódnak össze, és az idetartozó kifejezések jellemzően emberi tulajdonságot jelenítenek meg, vö. *oroszlánszívű*, *nyúl-szívű*, angol *heart of chicken* 'gyáva, félénk' (csirke szívű), orosz *zajačje serdce* ~ *zajačja duša* / *заячье сердце* ~ *заячья душа* 'gyáva, félénk' (nyúl-szívű, nyúl lelkű), udmurt *ludkeć sülem* 'ua.' stb. Az alábbi erza példában a kutya szerepel, és a kutyának a negatív tulajdonságokkal való összekapcsolódása más nyelvekben sem ritka (*kutya hideg*, *kutya rossz*), vö.:

кискань седей 'gonosz, rossz [ember]' (kutya szívű)⁵

3.1.2. A SZÍV TÁRGY

Azok a kifejezések, melyek a szívet tárgyasítják, lehetőséget teremtenek ahhoz, hogy ontológiai metaforaként⁶ a szív különféle, tárgyakra jellemző tulajdonságokkal rendelkezzen. Ezek a jellemzők többnyire emberi tulajdonságokat jelenítenek meg, pl. a szív keménysége, hidegsége az ember durvaságára, érzéketlenségére utalhat (vö. *kőszívű, lágy szívű, meleg szívű*). Ugyanakkor a kifejezések nem csak emberi tulajdonságra (A SZÍV AZ EMBERI TULAJDONSÁGOK HELYETT), hanem érzelmekre is vonatkozhatnak, tehát A SZÍV AZ ÉRZELMEK HELYETT metonímiához is tartozhatnak. Így például a szív nehézsége aggodalmat, bánatot írhat le, könnyű súlya pedig örömet, megkönnyebbülést (vö. *nehéz szívvel, könnyű szívvel*). A tárgyasított szívvel kapcsolatban megjelenő tulajdonságok a nyelvekben sokfélék, és a nyelvenkénti megvalósulások gyakran eltérnek, a fizikai jellemzőkhöz kapcsolódó konkrét jelentések különfélék lehetnek. A szívnek a tárgyi tulajdonságai a különféle nyelvekben többnyire a **szilárdság, hőmérséklet, méret, súly, tisztaság, szín, íz** stb., és gyakran – de nem mindig – ellentétpárba rendeződve pozitív és negatív tulajdonságok, érzések kifejezését teszik lehetővé, s ez utóbbi esetben pedig alapvető orientációs metaforákat reprezentálnak: például A JÓ DOLGOK MELEGEK / A ROSSZ DOLGOK HIDEGEK, vö. *melegsívű, jégszívű* stb. (Baranyiné – Sipőcz 2023: 17–25).

A továbbiakban áttekintjük, hogy az erzában A SZÍV TÁRGY metafora milyen tárgyi tulajdonságokat jeleníthet meg.

a szív szilárdsága

Az erzában – sok más nyelvhez, így a magyarhoz is hasonlóan – megtalálható A SZÍV SZILÁRD TÁRGY metafora, és a szív keménysége a szeretet, empátia hiányára utal, puhasága pedig a kedvesség, megértés kifejezésére szolgál. Ugyanakkor az erzában – a magyar *megpuhítani valakinek a szívét* -féle kife-

⁵ A kazakban szintén használatos ez a kifejezés, de más jelentéssel: *um жүрек* 'engedelmes, alázatos (ember)' (kutya szívű) (Abdramanova 2023: 64).

⁶ A konceptuális metaforák fő típusai az ontológiai, strukturális és orientációs metaforák. Az ontológiai metaforák az elvont célfogalmakat általános kategóriákba sorolják be (tárgyak, anyagok, tartályok stb.), a strukturális metaforákban a forrástartomány rendszerezettségére alapján fejeződik ki a céltartomány (pl. AZ ÉLET UTAZÁS), és az orientációs metaforák pedig a célfogalmakat egymással összefüggővé, összevethetővé teszik, pl. A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG / A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (vö. *fel vagyok dobva, le vagyok törve*) (Kövecses 2005a: 48–52).

jezés értelmével szemben – a szív puhává válása nem a megértésre, hanem a szelídségre utal:

кевень седей (ломань) 'érzéketlen, szívtelen, kegyetlen ember' (kőszívű [ember])

чевте седей (ломань) 'lágyszívű, megértő ember' (puha szívű [ember])

кинъ-бути седеезэ чевтеми 'valaki szelíddé válik, megszelídül', 'valaki elérzékenyül' (valakinek a szíve megpuhul)

a szív hőmérséklete

A SZÍV A HŐMÉRSÉKLET MUTATÓJA metafora érhető tetten azokban a kifejezésekben, ahol a szív melegsége a kedvességre, hidegsége pedig az érzéketlenségre, érzelmek nélküliségre utal (pl. *melegszívű, jégszívű*), vö.:

лембе седей (ломань) 'kedves, szívélyes ember' (melegszívű [ember])

кельме седей (ломань) 'érzéketlen, szívtelen ember, érzelmek nélküli ember' (hideg szívű [ember])

a szív mérete

A szív méretére vonatkoznak azok a kifejezések, ahol annak nagysága önzetlenséget, kedvességet fejez ki, kicsi volta pedig ellentétes értelmű. Gyakori, hogy csak a pozitív pólus használatos, vö. a magyarban a *hatalmas/nagy szíve van valakinek* használatos, viszont *kis szíve van* típusú kifejezések nincsenek, ezzel szemben a manysiban például mindkét pólus előfordul: *taw si-me mǎh* 'szívtelen, érzéketlen' (a szíve kicsi) (Sipőcz 2023: 334). Ebbe a csoportba tartoznak a szív méretének a változását kifejező példák is, vö. *dagad a szíve a büszkeségtől, összeszorul a szíve*. Az erzában nem jellemző a szív méretét megjelenítő metafora, de orosz analógiára mindenesetre előfordulhat a nagy szív, a szív kicsi voltán alapuló megfogalmazásra azonban az erza-mordvinban sincs példa, vö.:

сонзэ покии седеезэ 'nagylelkű, készséges, érzékeny' (nagy szíve van)

a szív súlya

Sok más nyelvhez hasonlóan az erzában is a szív könnyű súlya pozitív értelmű, megkönnyebbülést fejez ki, nehéz súlya pedig ezzel ellentétesen aggodást, szorongást. A szív súlyán alapuló konceptualizációk a példák alapján tehát nem emberi tulajdonság, hanem érzelm megjelenítésére szolgálnak, miképpen a magyar *nehéz szívvel* AGGÓDÁS / *könnyű szívvel* MEGKÖNNYEBBÜLÉS példája is mutatja. Vö.:

стака cedeŭcə 'nyomott hangulatban, szorongva, rossz előérzettel'
(nehéz szívvel)

cedeŭcə cталмо мару 'nyomott hangulatban, szorongva, rossz előérzettel' (a szívben a nehézséget/súlyt érzi)

шождa cedeŭcə 'emelkedett hangulatban, nyugodtan, félelem nélkül'
(könnyű szívvel)

a szív tisztasága

A szív tisztasága többnyire őszinteséget, nyitottságot fejez ki, vö. *tiszta szívű, tiszta szívvel*. Hasonló értelme van az erza-mordvinban is, és ellentétes értelmű példa (piszkos szív) nem használatos. Vö.:

ванькс cedeŭ (ломань) 'őszinte, nyitott ember; ember tiszta vágyakkal' (tiszta szívű [ember])

a szív színe

Az erzában a szív színére az arany jelző fordul elő (megjegyzendő, hogy ez utalhat a szív anyagára is, hisz ugyanaz a szó használatos mind színre, mind anyagra vonatkoztatva). A jóság, kedvesség kifejezésére szolgál. Negatív jelentést hordoz a fekete szín, mely bánatra szomorúságra utal. Más nyelvekben találkozunk akár vörös színnel is (burját), vagy a fekete ellentétékeként fehérrel (Baranyiné – Sipőcz 2023: 20–25). Az erza használatra vö.:

сырнень cedeŭ (ломань) 'jó, kedves, készséges ember' (aranszívű [ember])

кинъгак cedeезэ раужкады 'nagyon elszomorodik, bánkódik' (a szíve feketévé válik)

szilárdság		hőmérséklet		méret	súly		tisztaság	szín	
puha	kő	meleg	hideg	nagy	könnyű	nehéz	tiszta	arany	fekete
jó-szívű, meg-értő	érzéketlen, kegyetlen	kedves	szív-telen, érzéketlen	jó-szívű, nagy-lelkű	félelem nélküli	aggódó	őszinte, nyitott	jószívű	szomorú

1. táblázat: A SZÍV TÁRGY metaforák összefoglaló táblázata az erzában
(A kicsi/méret és piszkos/tisztaság nem fordult elő anyagunkban.)

3.1.3. A SZÍV TÁRGY metaforák további megjelenései

a szív ragadós tárgy

A SZÍV TÁRGY metafora csoportjába sorolhatók azok az erza kifejezések is, melyek a szív ragadós tulajdonságára utalnak. Több nyelvben is megfigyelhető, hogy a szív vonz, húz, és ez vágyakozást fejez ki (vö. *hazahúzza szíve, a szíve valaki felé hajlik*, manysi *takwi janəyman māte nupəl simen xartwes* 'gyerekkora helyére visszavágyódik' (a szíve a gyerekkora helyére húzza) (Sipőcz 2023: 332) stb.). Ezek alapja A SZÍV MÁGNESES ENTITÁS metafora (Baranyiné 2023). Az alábbi erza kifejezésekben a szív nem húzóerővel rendelkezik, hanem ragad, ez a tetszés és szeretet kifejezésére szolgál, és kétirányú abban az értelemben, hogy mind a szív ragadhat a tetszés tárgyához, mind pedig a tetszés tárgya a szívhez. Vö.:

(*кинь-бути*) *сеедээ педи киненьгак* 'valaki tetszik/(meg)tetszik valakinek' (a szíve ragad valakihez)

педи седейс киньгак '(meg)tetszik valakinek' (ragad valakinek a szívéhez)

(*киньгак*) *сеедээ а педи кускак/мезескак* 'valakinek nem tetszik valaki / valami', 'valaki nem tud megszokni valakit / valamit' (valakinek a szíve nem ragad valakihez / valamihez)

a szív törékeny tárgy

A SZÍV TÁRGY csoportban meglehetősen gyakoriak a nyelvekben azok a metaforikus kifejezések, melyek a szív sérülékenységre utalnak, és a szívnek okozott sérülés jellemzően szomorúságot, boldogtalanságot, csalódottságot jelent (vö. *összetöri a szívét, meghasad a szíve, szívfacsaró, szívrepesztő, szívet tépő* stb.). Az alábbi példák alapján látható, hogy az erzában is hasonló érzelmek kapcsolódnak a szív törékenységehez. Ugyanakkor az erza-mordvinban ez a metafora olyan értelemben is használatos, hogy valaki megértőbbé, engedékenyebbé, kedvesebbé tehető a szíve eltörésével, ez a jelentés viszont sok nyelvben inkább a szív puhításával, lágyításával jelenik meg. Mint fentebb láttuk, az erzában is megtalálható A SZÍV PUHA TÁRGY metafora, (vö. *чевте седей* 'megértő' (puha szívű)), de a szív puhává válása a megszéledülést fejezi ki. Vö.:

киньгак седей колы / ману 'boldogtalanná tesz valakit, szomorúságot, csalódottságot okoz' (összetöri valakinek a szívét)

киньгак седей калавты 1) 'lehangoltta tesz valakit; elrontja valakinek a kedvét; elszomorít' 2) 'meglágyítja valakinek a szívét, szánalmat ébreszt' (eltöri/ összetöri valakinek a szívét)

A szívnek nem a törékenységén, hanem inkább az elronthatóságán és megjavíthatóságán alapulnak azok a kifejezések, amelyek jó / rossz vagy megjavult / elromlott szívet jelenítenek meg. Ezek is kifejezhetnek érzelmeket, tulajdonságokat, de akár fizikai állapotokat is (szívbetegség, éhség). Az erzában a szív romlása utalhat a szomorúságra, de az éhségre is, összefüggésben azzal, hogy a *cedeû* 'szív' szónak gyomorral kapcsolatos használatai is vannak (ld. 2. pont). Vö.:

cedeŭ bumemc (nememc) 'jó étvágygal eszik, elégedett az étellel' (szívet rendbe hoz, megjavít)

Gyakori a nyelvekben, hogy a szív a metaforikus kifejezésekben tulajdonként, akár valamilyen értékes tárgyként jelenik meg, lehet például ajándék vagy megnyerhető díj (vö. *odaadja a szívét, elnyeri a szívét* stb.), vagy egyszerű birtokolható tárgy (vö. *nincs szíve*). A szív értékességére utalnak azok a megfogalmazások is, melyek annak ellopásáról szólnak (vö. *elrabolja szívét*), továbbá a szív possesszív és fosztóképzős alakulatai is idesorolhatók (vö. *szíves, szívtelen*). A manysiban például a 'szíves' jelző a 19. századi és 20. század eleji folklórszövegekben inkább a bátorsággal, haraggal hozható kapcsolatba (manysi *siməŋ* 'dühös, haragos; bátor'), s ennek megfelelően a fosztóképzős származék (*simtal* – szív nélküli) jelentése 'békés, jámbor'. Ugyanakkor az újabb manysi–oroszc szótárakban, melyek a manysi–oroszc kétnyelvűség előrehaladott állapotát tükrözik, a szív possesszív képzős származékai a pozitív érzelmek konceptualizálódását mutatják: *siməŋ* 'kedves', 'szorgalmas', és a fosztóképzős alakulat így módon a népköltési gyűjtésekhez képest ellentétes jelentésű: *simtal* 'szívtelen, kegyetlen' (Sipőcz 2023: 341–342). Az erzában a 'szíves' és 'szívtelen' jelentésű származékok használata a magyarhoz vagy a mai manysihoz hasonló, vö.:

cedeŭmeme 'szívtelen, érzéketlen' (szívtelen)

3.2. A szív képi sémái

A konceptualizáció kognitív nyelvészeti felfogásában a képi sémáknak fontos szerepe van. Ezek olyan kognitív struktúrák, melyek a legalapvetőbb emberi tapasztalatokon és az érzékelésen alapulnak. A sémák forrásául gyakran maga az emberi test szolgál, továbbá környezetünk leggyakoribb elemei és a legáltalánosabb észleléseink (pl. térbeli mozgás, erők és hatások).

3.2.1. A tartály séma

A szív konceptualizálódásával kapcsolatban a legtipikusabb képi séma a tartály. A tartály séma a testi tapasztalaton alapul, az emberi test a legalapvetőbb tartály, mely tartalmazza a testrészeket, üregeket, testnedveket stb., de emellett a közvetlen emberi környezet számos egyéb, tartályként felfogható elemet tartalmaz (pl. lakóépületek) (Kövecses – Benczes 2010: 134). A SZÍV TARTÁLY képi séma az alapja minden olyan metaforikus kifejezésnek, melyben a szív tartalmazza az emberi érzelmeket vagy tulajdonságokat: a szív az érzelmek tartálya. Nyelvileg erre utalhatnak belső helyviszonyt kifejező lokális esetragok és adpozíciók, továbbá a tartályra vagy annak részeire vonatkozó főnevek, melléknevek, igék. Vö. *a szívében őrzí, a szíve mélyén van, üres lett a szíve, megnyílik a szíve, kitárja a szívét, manysi simt šāyt rāti* 'örül' (a szívben dobog az öröm), *sim kēlpāl putyi* 'izgatott' (a szív vérrel dobog), *simən rōwne* 'szeretett, kedves' (szívbe illő), *simən šāltne* 'ua.' (szívbe lépő), *simen pati* 'megszeret valakit, szerelmes lesz' (valakinek a szívébe esik) stb. A tartály alakja, formája különféle az egyes nyelvekben, lehet nyitott és zárt, és jellemezhetik egyéb tulajdonságok is, mint a tartály falának az anyaga, ép-sége stb. (A fentiekben már tárgyalt, kőszívre, összetört szívre utaló metaforák is voltaképpen idesorolhatók.) A kifejezések többnyire explicit módon nem nevezik meg a tartályt, de arra is van példa, hogy a kifejezés tartalmazza a tartály konkrét mibenlétét, és ez akár speciális kulturális háttért tükröz. A magyarban és a kínaiban például házként is reprezentálódhat a szív (vö. *kulcs valakinek a szívéhez*), a törökben pedig börtönként, vagy a portugálban, ahol általánosak a tengeri környezethez kapcsolódó kifejezések, a szív szivacsként szívja magába a negatív érzelmeket (Baranyiné – Sipőcz 2023: 13–14).

Nemcsak a tartály megjelenése ölthet változatos formákat, hanem a szívben, azaz a tartályban található anyagok is (folyadék, gőz, pára, növény, élőlény stb.), szintén akár explicit, akár implicit módon kifejezve. Vö.: *csordultig van a szíve boldogsággal, a szívében él a remény, a szíve mélyén gyökerezik, nem lehet kiirtani a szívéből, udmurt solen šulemaz jaraton pyčam* 'szerelmes' (átáztatja szívét a szerelem) stb.

Az alábbi erza érzelmi kifejezések szintén a tartály séma megvalósulásai:

чи ки́ньгак седейс '1) elviselhetetlenné válik; 2) nem tűr/bír tovább valamit' (befut/eljut valakinek a szívébe)

а ту́кинны ки́ньгак седейстэ 'valaki nem tud felejtetni valamit' (nem megy/ jön ki valakinek a szívéből)

сови ки́ньгак седейс 'megjegyez', 'emlékezetébe vés' (belép, bemegy valakinek a szívébe)

чамды седей киненьгак 'megnyílik, mindent elmond' (kiüríti a szívet valakinek)

пры ки́ньгак седейс 'megtetszik valakinek' (valakinek a szívébe esik)

3.2.2. A szív mozgásához kapcsolódó képi sémák

Az érzelmi kifejezésekben a szív gyakran jelenik meg mozgó dologként (vö. A SZÍV MOZGÓ ENTITÁS), az ezen a sémán alapuló metaforikus kifejezések a szívnek a helyéről való elmozdulását jelenítik meg. Ha a szív a helyén van, annak pozitív tartalma van (vö. *helyén van a szíve*), a rendeltetésszerű helyéről való elmozdulása azonban többnyire negatív tartalommal bír (pl. *gatyájában a szíve*, finn *sydän syrjällään* 'aggódik, fél' (a szív az oldalán van) (Baranyiné 2023: 81, Bíró – Orava 2023: 114). Az elmozdulás általában vertikális, és hogy felfelé vagy lefelé irányuló-e a mozgás, az nyelvenként változatos, de többnyire az ijedtséget, félelmet jeleníti meg: manysi *sime jol-patəs* 'megijedt' (a szíve leesett), *sime jol-rayatas* 'megijedt' (a szíve lerogyott). A manysiban például nemcsak lefelé, hanem felfelé is történhet a mozgás, és A BOLDOGSÁG FENT VAN / A SZOMORÚSÁG LENT VAN orientációs metaforának megfelelően a szív felfelé történő mozgása örömet fejez ki, ellentétben a lefelé irányulóval: *tawe kasalēyəm, siməm nox-lapi* 'mikor meglátom, örülök' (amikor meglátom, a szívem felemelkedik) (Sipőcz 2023: 335).

A mozgás többnyire a testen belül történik, vö. udmurt *śulmyz pydyškaz vuemyn* 'megijedt' (a szíve a sarkába ment, vö. magyar *inába szállt a bátorsága*) (Kubitsch 2023: 185), de akad olyan metaforikus kifejezés is, ahol a szívet nem feltétlenül a testen belül képzeljük el az elmozdulás után, vö. *szív-repesve*, manysi *sim kon-rayatas* 'megijedt' (a szív kiesett) (Sipőcz 2023: 335). A szív testen belüli függőleges mozgása figyelhető meg abban az esetben is, mikor a szív a torokba kerül, ez mindig ijedtséget fejez ki. Mivel ez egyértelműen kapcsolatot mutat az ijedtség fiziológiai tüneteivel, számos nyelvben találkozunk olyan kifejezésekkel, melyekben a torokban van valami ijedtség esetén, vö. magyar *gombócot érez a torkában* 'megijed, szorong'. A torokba kerülő dolog tehát a szív is lehet, vö. *torkában dobog a szíve*, finn

sydän on kurkussa 'ijedt' (a szív a torokban van), manysi *sim turən joxti* 'megijed' (a szív a torokba jön).

Az alábbi erza példák a mozgás képi sémáján alapulnak, s a fent leírt tendenciáknak megfelelően mutatják, hogy a nem helyén levő szív negatív jelentést hordoz. Vö.:

кинъ-бути седеезэ кочкарыс туй 'fél, megijed, a szíve összeszorul' (a szíve a sarkába megy)

кинъ-бути седеезэ ашти а таркасонзо 'tétovázik' (a szíve nem a helyén van)

кинъ-бути седеезэ а сы 'valami nem a kedve szerint van, valami nem tetszik' (a szíve nem jön)

кинъ-бути седеезэ кирнявты 'ijedtséget, izgalmat érez' (a szíve kiugrik)

4. Összegzés

Az erza-mordvinban a szív számos nyelvhez hasonlóan központi szerepet játszik az érzelmek nyelvi megjelenítésében, és mind pozitív, mind negatív érzelmek kapcsolódnak hozzá. Az érzelmek mellett az emberi tulajdonságok kifejezésének is fontos eszköze. A szív lexémát tartalmazó metaforikus kifejezésekben a szív reprezentálódhat tárgyként, különféle tárgyi tulajdonságokat kiemelve, és megjelenhet élőlényként is. A szív konceptualizációjának alapjában többféle képi séma jelenik meg, kiemelendő a tartály és mozgás képi sémája, s ezek nyelvi manifesztációja szintén univerzális mintákat követ.

Irodalom

- ABDRAMANOVA, SAULE 2023: Heart in the Kazakh language. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 53–74.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2017: Mi a kulturális metafora? Magyar Nyelvőr 140: 404–425.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2023: More than emotions: Cultural conceptualizations of *szív* 'heart' in Hungarian. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 75–107.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT – SIPŐCZ KATALIN (eds) 2023a: Embodiment in cross-linguistic studies: The 'heart'. Brill, Leiden, Hollandia.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT – SIPŐCZ KATALIN 2023b: Introduction: Cultural conceptualizations of the heart across languages and cultures. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 1–53.
- BERENDT, ERICH A. – TANITA, KEIKO 2011: The 'heart' of things: A conceptual metaphoric analysis of heart and related body parts in Thai, Japanese and English. *Intercultural Communication Studies* 20/1: 65–78.

- BÍRÓ, BERNADETT – ORAVA, ANNA 2023: The conceptualization of the Finnish *sydän* 'heart'. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 108–126.
- ENFIELD, NICK J. – WIERZBICKA, ANNA (eds) 2002: The body in description of emotion: Cross-linguistic studies. (Special issue.) *Pragmatics and Cognition* 10/1–2.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2000: *Metaphor and emotion: Language, culture and the body in human feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2005b: *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010: *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2014: Semantic extensions of body part terms: common patterns and their interpretation. *Language Sciences* 44: 15–39.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2023: Polish *serce* 'heart': usage patterns and cultural conceptualizations. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 148–173.
- KUBITSCH, REBEKA 2023: The role of 'heart' in the conceptualization of emotions in Udmurt. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 174–198.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- MÉSZÁROS EDIT – MOTORKINA SVETLANA – KAZAEVA NINA – FELFÖLDI ÁGNES – ŠIRMANKINA RAISA 2008: Magyar–erza-mordvin szótár. *Studia Uralo-Altaica Suppl.* 8. Szeged.
- NIEMEIER, SUSANNE 2008: To be in control: Kind-hearted and cool-headed. The head-heart dichotomy in English. In: Sharifian – Dirven – Yu – Niemeier 2008: 349–372.
- NSzT = ITTÉZÉS NÓRA (szerk.): *A magyar nyelv nagyszótára*. Budapest, 2006–. <https://nagyszotar.nytud.hu/index.html>
- ORTONY, ANDREW – GERALD L., CLORE – ALLAN, COLLINS 1988: *The cognitive structure of emotions*. Cambridge University Press, Canada.
- PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. (Második, átdolgozott kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHARIFIAN, FARZAD 2017: *Cultural linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- SHARIFIAN, FARZAD – DIRVEN, RENÉ – YU, NING – NIEMEIER, SUSANNE (eds) 2008: *Culture, body, and language: Conceptualizations of internal body organs across cultures and languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- SIPŐCZ KATALIN 2023: The conceptualization of mansi *sim* 'heart'. In: Baranyiné – Sipőcz 2023a: 325–349.
- SIRMANKINA, R. SZ. [Ширманкина Р. С.] 1998: *Фразеологиянь валкс: кемекставозь меревксэнь. Фразеологический словарь. Саранск.*

- SOMMER, ROBERT – SOMMER, BARBARA A. 2011: Zoomorphy: Animal metaphors for human personality. *Anthrozoös: A multidisciplinary journal of the interactions of people and animals* 24/3: 237–248.
- SZERE BRENNYIKOV, B. A. et al. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] 1993: Эрзянско-русский словарь. Эрзянь-рузонь валкс. Дигора, Москва.
- UEW = RÉDEI KÁROLY (Hrsg.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden, 1986–1988.
- WIERZBICKA, ANNA 1999: *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- YU, NING 2002: Body and emotion: body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatics and Cognition* 10/1–2: 341–367.
- YU, NING 2007: Heart and cognition in ancient Chinese philosophy. *Journal of Cognition and Culture* 7: 27–47.
- YU, NING 2008: The Chinese heart as the central faculty of cognition. In: Sharifian – Dirven – Yu – Niemeier 2008: 131–168.

*

The Erzya Mordvin *cedeŭ* ‘heart’

The paper investigates the role of the Erzya lexeme *cedeŭ* ‘heart’ in the conceptualization of emotions and human traits in the Erzya Mordvin language. The framework for the analysis is provided by the theory of cognitive metaphor (Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2000, 2005) and the cultural linguistics approach emphasizing the culture-specific nature of metaphors (Sharifian 2017). The research material comprises phrases and idioms with the lexeme *cedeŭ* gathered from bilingual Erzya Mordvin dictionaries as well as dictionaries of phrases and idioms. Language data are also derived from a native Erzya speaker.

In Erzya Mordvin, in the many other languages, the heart plays a central role in the linguistic representation of emotions, encompassing both positive and negative feelings. Beyond emotions, it is also an important means of expressing human traits. In metaphorical expressions, the lexeme ‘heart’ can be conceptualized as an object, highlighting various material properties, or as a living entity. The conceptualization of the heart is based on multiple image schemas with the container and movement schemas being particularly prominent; their linguistic manifestations also follow universal patterns.

Keywords: *Erzya Mordvin, cognitive metaphor, conceptualization, heart*

KATALIN SIPŐCZ – NINA KAZAJEVA